
УДК 81'3; 81-11

СЕРЦЕ, ПРОПАХЛЕ ЧЕБРЕЦЕВИМ СТЕПОМ (до ювілею Надії Миколаївни Сологуб)

У житті кожної людини є період, коли вона накопичує життєвий досвід, і є час, коли вона може вже ним поділитися. Якщо говорити про людину загалом, то життєвий досвід — це її соціальна біографія, наповнена духом життя, життєвою позицією, пошуками, емоціями, подіями. Життєвий досвід людини-науковця — це й вияв професіоналізму, і вага творчого доробку, що постає на основі осмислення обраних ним проблем, тем, ідей, міркування над якими й створює підґрунтя для здобування життєвого досвіду іншими.

Такою є постать нашої сучасниці — Надії Миколаївни Сологуб, яка цього річ відзначає свій славний ювілей.

Народилася Надія Миколаївна Сологуб 30 березня 1935 року в м. Павлограді Дніпропетровської області. Батько загинув на фронті, мати за освітою була зоотехніком. У 1958 році закінчила Царичанську середню школу Дніпропетровської області і вступила до Дніпропетровського державного університету на історико-філологічний факультет, де вивчала українську мову та літературу. Отримавши диплом про вищу освіту, працювала літредактором у газеті, викладала українську мову в Дніпропетровському електрозварювальному технікумі, а після переїзду до Києва працювала в школах міста. Науковий шлях від лаборанта до провідного наукового співробітника Надія Миколаївна розпочала 1967 року в Інституті мовознавства Академії наук України.

Надія Миколаївна Сологуб — науковець, перший практичний досвід якого сформувався у рамках граматичного вчення. Вона брала участь у підготовці до ви-

© С.П. БИБИК, Т.А. КОЦЬ, 2015

дання праць А. Кримського, досліджувала варіантні форми іменників другої відміни чоловічого роду в місцевому відмінку, вивчала синтаксичні особливості простого речення, уклала словник-довідник «Українська літературна вимова і наголос» (1973). У 1975 році Н. М. Сологуб захистила кандидатську дисертацію «Варіантні флексії місцевого відмінка однини іменників II відміни в сучасній українській мові» (науковий керівник — акад. В.М. Русанівський). У дослідженні простежено розвиток варіантних флексій місцевого відмінка, вперше в українському мовознавстві диференційовано їх за семантичними ознаками, обґрунтовано перерозподіл варіантів плану вираження відповідно до потреб комунікації. Аналіз фонетичних, морфологічних, акцентуаційних, семантичних і синтаксичних чинників функціонально однорідних флексій продовжено в колективних монографіях «Морфологічна будова сучасної української мови» (1975) та «Синтаксис словосполучення і простого речення» (1976) [7, 8].

Згодом була співпраця у колективному проєкті «Мова сучасної масово-політичної інформації» (1979) — розділ «Стандарти і штампи в мові газет». Тут з урахуванням жанрової специфіки розроблено лексичну і граматичну класифікацію сталих висловів у мові ЗМІ [6]. Як дослідник-стиліст постала Надія Миколаївна і в колективній монографії «Взаємодія усних і писемних стилів мови» (1982), довіднику «Культура української мови» (1990).

З 1991 року Надія Миколаївна працює в Інституті української мови НАН України. Робота на ниві української словесності — це один з найбільших творчих ужинок Н.М. Сологуб. З-під її пера вийшли індивідуальні монографії «Мовний світ Олеса Гончара» (1991) (про мову творів письменника 1993 року було захищено докторську дисертацію) та «Мовний портрет Яра Славутича» (1999). У цих працях висвітлено проблеми теоретичної стилістики: поняття поверхневої і глибинної структури художнього тексту, формування мовної свідомості особистості, здійснено аналіз мовного доробку письменників у контексті історії літературної мови та доби їх творчості. Дослідницький потенціал Надії Миколаївни зростає і розширюється у сфері лінгвостилістики на основі конкретно-історичної мовознавчої методології середини і другої половини ХХ століття.

Шанована професор Сологуб ніколи не почуває себе у „тісних рамках” граматики й стилістики — вона активний, вдумливий учасник різноманітних конференцій, наукових зібрань, на яких прислухається до всього нового, чим невпинно насичується теорія і практика сучасної лінгвістики. Вона відкрита для нового досвіду...

Нині важко уявити стилістику прозового твору без монографії провідного наукового співробітника відділу стилістики та культури мови Інституту української мови Національної академії наук України Надії Миколаївни Сологуб — «Мовний світ Олеса Гончара» (1991). В основу її концепції покладено мегакатегорію оповідності — *образ автора*. Це

центр літературного твору, категорія, що об'єднує всю систему мовних структур персонажів у їх співвідношенні з оповідачем (оповідачами), система структур, що стає ідейно-стильовим центром цілого макроконтраксту, цілісного естетичного об'єкта.

Як відомо, ця лінгвістична категорія для розвитку теорії комплексного дослідження мови художнього твору була виокремлена у 20-х роках ХХ ст. у працях В.В. Виноградова та знайшла подальше осмислення у роботах Г.О. Винокура, Б.О. Ларіна, М.М. Бахтіна, Ю.С. Степанова, М.М. Кожини, Н.О. Кожевникової, В.П. Григор'єва, В. Кухаренка, Д.М. Шмельова, М.Х. Коцюбинської та ін. Образ автора у прозовому творі — це його мова, що відбиває погляди письменника, його індивідуально-психологічні, творчі особливості, суспільні, соціально-історичні передумови формування мовної свідомості. Отже, у теорії художньої мови “зростаються” поняття образу автора та мовної особистості. Глибоко усвідомлюючи це, Надія Миколаївна пропонує одну за одною теми кандидатських дисертацій своїм учням: Г.П. Биковій („Індивідуальний стиль Володимира Самійленка”, 1998), О.С. Переломовій („Ідіостиль Валерія Шевчука”, 2002), Т.І. Должиковій („Мовна особистість Пантелеймона Куліша”, 2003), Л.О. Науменко („Мова ранніх творів Володимира Винниченка”, 2003). Як правило, такі роботи мають розділи про місце письменника в мовно-літературному процесі певного періоду історії української культури, про особливості мови письменника в тому чи тому жанрі його творчого доробку.

Гончарівська тема в лінгвостилістичному доробку професора Сологуб стала плідною для актуалізації в україністиці поняття *мовна картина світу письменника* (*індивідуальна мовна картина світу письменника, художньо-словесна картина світу письменника*), *мовний світ письменника*. Н.М. Сологуб так інтерпретує зміст відомого з кінця ХІХ ст. поняття: „Ми виходимо з того, що у кожного індивіда, кожної конкретно-історичної епохи є своя власна картина світу. Вона є синтезом об'єктивного та суб'єктивного [...] В основі індивідуальної картини світу лежать вихідні принципи світобачення людини. [...] Створення картини світу письменником відбувається, таким чином, шляхом пізнання і оцінки дійсності, що й формує його філософсько-естетичне кредо. Оцінювальний погляд автора організовує сюжет, виявляється в композиції, в системі образів, у мові. Це той кут зору, під яким письменник здійснює художнє осягнення дійсності. При цьому мова виступає як засіб вираження дійсності і відображає світ мислення. На картину світу впливають також національний фон та природне середовище. Це знаходить відображення у мові письменника” [14: 5 — 6].

Взаємодію категорій „образ автора”, „мовна особистість”, „індивідуальний стиль письменника” образно й влучно передає така сентенція: „Мова художнього стилю постає не як сукупність мовних засобів окремих рівнів і не як атомарний набір тропів, а як художня цілісність, як текст, яким „диригує” особистість автора, його світогляд” [19: 35].

Відомо, що методологічна програма створення т. зв. мовних портретів письменників, які складаються з аналізу лексики та фразеології, граматичних особливостей (морфологічних, синтаксичних), образних засобів, правописних норм (цей підхід зберігають у працях з історії літературної мови), була закладена ще в стилістиці індивідуальної мови прози 40–60-х років ХХ ст. у зв'язку з виданням “Курсу історії української літературної мови” у 2-х томах. Вироблення наукового апарату стилістики простежується в тих аспектах опису, коли дослідники звертають увагу на прийоми й засоби зображення соціальних типів, на характер оповідності, використання фольклорних елементів, на прийоми пейзажного живопису, на особливості стилістичного синтаксису. Виробляється практика опису словника мови письменника, в якому ідіостильова норма відображена щонайширше.

У лінгвостилістичних монографічних працях, статтях І.К. Білодіда середини ХХ століття [1; 2; 3] започатковано методи текстового аналізу художніх творів, у них утверджується увага до фактів власне лексичного, фразеологічного, синтаксичного рівнів у вивченні індивідуальних стилів прозаїків, через які можна спостерігати динаміку літературної мови, індивідуальних, жанрово-стильових норм.

На наступні десятиліття (з 50-х років ХХ ст.) закріплюється модель наукового опису “мова і стиль письменника”, “мова і стиль твору”. Поступово вона трансформується у дослідницьку практику виділення суб'єктивного підґрунтя мовотворчості, її етнопсихолінгвального змісту [5: 31]. Те, як розвивалася від 50-х термінологія лінгвостилістики, що виборювала свою методологію, відходячи від „опіки” історії літературної мови, можна побачити у зіставленні наукових парадигм вивчення мови прози:

1) т. зв. „білодідівської” (Білодід І.К.): *лексика твору; мовні засоби індивідуалізації образів; словесні засоби зображення епохи, часу, подій; сатиричне, гумористичне, іронічне слово; стилістичні функції метафор і порівнянь; синтаксис твору: структури асоціативні, уснонародні, публіцистичні, діалогічні, монологічні (внутрішня мова персонажа, внутрішній монолог); естетична організація прози; словесно-художня тональність мовлення; ритмомелодика мови; елементи публіцистичного і наукового стилю;*

2) „Курсу історії української літературної мови” (1958 та 1961 роки): *лексика і фразеологія; мовні засоби типізації та індивідуалізації образів; образні засоби; стилістичний синтаксис; синтаксис прозових творів; синтаксичні засоби оповіді; засоби ритмічності прозової мови; лексико-граматична система; фонетичні, морфологічні і синтаксичні особливості;*

3) колективної монографії „Мова і час” (1977 р.) — розділ „Розвиток художнього стилю” (автор: С. Я. Ермоленко): *індивідуалізована мова персонажа; мова оповідача; діалогічна мова персонажів; розмовність; фольклорність; книжність; естетизація мовних засобів; інтелектуалізація мови персонажів; художньо-образне порівняння; книжне забарвлення слова; експресивний синтаксис; неологізм; усно-розмовна інтонація;*

4) доробку Н.М. Сологуб: *мова і світобачення письменника; індивідуальний стиль письменника; мовна картина світу письменника; мікрополе; концептуальна назва; наскрізний образ; слово-символ / символічний образ; авторський новотвір; кольористика мови прози; перифрази.*

Теоретичні і практичні засади взаємодії певних стилістичних домінант та рівні лексики, фразеології, фонетики, текстових одиниць знайшли плідне втілення й у роботі однієї з учениць Надії Миколаївни — І.О. Дегтярьової («Стилістичний потенціал української постмодерністської прози», 2009).

Цілком очевидно, що у формуванні теоретичної бази вивчення синтагматики мови прози Надією Миколаївною також певну роль відіграла «білодідівська» традиція вивчати питання ритму художньої прози в контексті взаємодії синтагматичного та образно-ситуативного членування тексту, оскільки ці методологічні засади виявилися під час опрацювання синтаксису та ритмомелодики прози О. Гончара [21]. Дослідниця відзначила, що ритмічні одиниці прози — „це разом з тим і одиниці „звичайного” синтаксичного членування мовлення. Синтаксична організація у цьому зв'язку набуває особливого значення — в особливостях синтаксичної будови виражаються єдині принципи ритмічної організації прозового єдиного цілого” [21: 36], у якому як будівельний матеріал беруть участь усі різновиди мовлення (книжного та розмовного, усного та писемного), об'єднуються у нову художньомовну систему, вони ступенюються залежно від творчого задуму письменника, змісту його твору (пор.: „Прозова форма — це синтез. Тут кожен крок ритмічного руху заново визначається на кожній наступній сходинці цього руху” [21: 36]).

Теоретичні і практичні засади мовного портретування, закладені в українській лінгвостилістиці 50 — 90-х років ХХ століття, лягли й в основу вивчення поетичної мовотворчості Яра Славутича. У монографії Н.М. Сологуб ключовим поняттям стає „лексико-семантичне поле” (*Україна, степ*), що охоплює як загальнономвні, так і індивідуально-авторські епітетні, метафоричні словосполучення, наповнені емоційно-експресивним, пізнавальним та мовно-естетичним змістом. Авторка дослідження, перебуваючи всередині стилю поета, не обходить увагою поетичні новотвори Славутича, розкодовуючи їхній асоціативно-семантичний зміст.

Взагалі стилістика декодування (Г.О. Винокур, Ю.М. Лотман, Л.Й. До-нецьких, І.Є. Грицютенко та ін.) — це методологічне осердя дослідницького доробку професора Сологуб. Цей пріоритет вона неодноразово виокремлювала у своїх працях, зокрема пор.: „Декодування, тлумачення художнього тексту — це „встановлення тих кінцевих значень, як ніби просвічують через прямі” (Г.О. Винокур). Декодування — це спрямованість на художнє ціле при аналізі конкретного мовного матеріалу” [14: 29]. Дослідження мови художнього твору як тексту передбачає, як зауважує Надія Миколаївна, „декодування смислу, а воно — в свою

чергу — фонові знання (знання історії, культури народу, ландшафтних та кліматичних умов його життя)” [14: 15]. Тому пізнаючи оці „згустки семантики”, вона із задоволенням пропонує читачам стилістичні образки про *євшан-зілля* [10: 30], *кам'яну бабу* [14: 29], *обрус* [24: 122], *петрів батіг* [19:46, 47] *крин* [21], *Сад Гетсиманський, гірку чашу, страждання, зраду* [9: 43-47] та ін. Невідомий широкому загалу етнографічно-фольклорний науковий доробок І. Нечуя-Левицького теж стає об'єктом декодування слова, що допомагає визначити внесок письменника в розвиток української літературної мови [13].

Надія Миколаївна одна із перших у сучасній лінгвостилістиці підготувала розвідки про біблійні образи у прозових творах, які, за словами ювілярки, «постають, з одного боку, як готові рамкові конструкції, концепти значень, а з другого — як народні уявлення, як знаки народної культури» [9].

Готуючи матеріали для радіопередач, Н.М. Сологуб у 90-ті роки минулого століття актуалізує для слухачів ще одне джерело розвитку національної мови — народні та релігійні обряди. Тому в публікаціях у журналі «Культура слова» цього періоду постають образки про назви свят *Спаса, Маковія, Петрівка*, що засоційовані «з рослинами, з глибоким коренем народного духу» [19].

Професор Сологуб — невтомний популяризатор питань культури національного мовного буття. Завдяки цій активній позиції вона стала лауреатом Всеукраїнської премії імені Івана Огієнка в галузі мистецтв у 2007 році. Так відзначено її «вагомий внесок у культуру, чистоту рідної мови». За цим публіцистичним висловом стоїть велика копітка робота на українському радіо: багаторічна діяльність як наукового коментатора листів радіослухачів у радіожурналі «Слово» (разом з кандидатом філологічних наук Віктором Андрійовичем Ткаченком). За цю працю у 2001 році Національна спілка журналістів України присудила Надії Миколаївні Всеукраїнську премію імені І. Франка. Така увага, підтримка з-поміж колег, слухачів радіопередач пробуджувала бажання працювати й у колективі укладачів орфоепічних словників («Українська літературна вимова та наголос» (1973), «Орфоепічний словник української мови» (2001–2003), довідників «Культура мови на щодень» (1997), «Довідник з культури мови» (2005).

Мова доби, мовна особистість письменника і текст — своєрідна тріада, що вкорінена у глибинні зв'язки зовнішніх та внутрішніх структурно-семантичних компонентів тексту. Дослідник-лінгвостиліст обов'язково як інтерпретатор відіграє важливу роль у науковому прочитанні відомих чи маловідомих творів письменства, які у такий спосіб уписує в історію літературно-мовного процесу. Цю історію Надія Миколаївна бачить і крізь призму глибинних психологічних вражень свого дитинства. Тому теми степової України, її запашного зілля й квітучих садів, тема війни 1941-1945 років і лихого безбатьківського повоєння вкорінені в її мовну свідомість як дослідника, який шукає такий близький їй

мовний матеріал, а в ньому знаки «свого» часу. «*Ми все у пам'ять записали, тривкішу від сучасних перфокарт*», — цитує Надія Миколаївна Бориса Олійника в одній із статей [16: 14], обираючи рядок поезії як гасло-сентенцію голосу того самого покоління, до якого належить професор Сологуб.

Світоглядну спорідненість дослідника і митця помічаємо і в аналізі поетичного доробку М. Стельмаха, який «виявив талант «працювати» зі словом, поєднати лексичні і синтаксичні можливості мови, щоб створити щемливі контрасти мирного життя і війни: *Такі жита, що не дістать рукою,/ Така блакить, що в серці не вмістить,/ І раптом поле стало полем бою*» [17].

«Словесні нитки», глибокий мовно-психологічний портрет героїв прози А. Дімарова, «індивідуальний стиль якого створює мова народних персонажів», теж у полі зору науковця. Дослідниця проводить паралелі між стилем А. Дімарова і І. Багряного, зокрема в описі реалій сталінського режиму, в лексичному наповненні тексту [23: 19].

Наукові здобутки Надії Миколаївни Сологуб значні і вагомі. Її ідеї, конкретні спостереження, теоретичні висновки і практичні рекомендації відкривають нове бачення проблем українського мовознавства. Те, що напрацьовано, те, що бачить Професорка як актуальне і сучасне, втілює вона у співпраці з докторантами — Л.М. Марчук (монографія «Функціонально-семантичний аспект градації в українській мові» (Кам'янець-Подільський, 2007), С.В. Формановою (монографія «Інвективи в українській мові» (Київ, 2012), С.К. Богдан (досліджує епістолярій українського письменства), Н.Н. Шармановою (працює над проблемами функціонально-стильового різноманіття стереотипів в українській мові).

Уся різноаспектна наукова і практична діяльність шанованої ювілярки відзначена любов'ю до рідного слова. Якось на запитання про улюблений вислів Надія Миколаївна відповіла: «Життя варте того, щоб за нього боротися, а наука — щоб нею жити».

Щиро вітаємо вельмишановну Надію Миколаївну з ювілеєм! Бажаємо їй натхнення, нових творчих задумів і звершень, міцного здоров'я на многії літа!

Світлана БИРИК, Тетяна КОЦЬ (Київ)

1. Білодід І.К. Її чисті джерела: (Із спостережень над мовою сучасної української художньої прози) // У майстерні художнього слова. — К.: Наук. думка, 1965. — С. 5 — 67.
2. Білодід І.К. Мова творів Олександра Довженка: (Збірка “Зачарована Десна”). — К.: Вид-во АН УРСР, 1959. — 93 с.
3. Білодід І.К. Питання розвитку мови української радянської художньої прози (переважно післявоєнного періоду, 1945–1950 рр.). — К.: Вид-во АН УРСР, 1955. — 328 с.
4. Єрмоленко С.Я. Розвиток художнього стилю // Мова і час: розвиток функціональних стилів сучасної української літературної мови; відп. ред. В.М. Русанівський. — К.: Наук. думка, 1977. — С. 96 — 117.
5. Єрмоленко С.Я. Стилістика сучасної української літературної мови в контексті слов'янських стилістик // Мовознавство. — 1998. — № 2/3. — С. 25–36.
6. Мова сучасної масово-політичної інформації / [Білодід І.К., Пилинський М.М., Ленець К.В. та ін.] ; відп. ред. І.К. Білодід — К.: Наук. думка, 1979. — 250 с.

7. Морфологічна будова сучасної української мови / за ред. М.А. Жовтобрюха. — К.: Наук. думка, 1975. — 207 с.
8. Синтаксис словосполучення і простого речення / за ред. М.А. Жовтобрюха. — К.: Наук. думка, 1975. — 222 с.
9. Сологуб Н. М. Біблійні образи в художній творчості І. Багряного // Мовознавство. — 1993. — № 1. — С. 43–47.
10. Сологуб Н. Євшан-зілля // Культура слова. — 1994. — Вип. 45. — С. 9–13.
11. Сологуб Н.М. Засоби інтеграції художнього тексту // Слово. Стиль. Норма. — К., 2002. — С. 62–65.
12. Сологуб Н.М. Іван Нечуй-Левицький у праці «Світогляд українського народу» // Культура слова — 2013. — Вип. 79. — С. 15–19.
13. Сологуб Н.М. Мова художньої прози 40–50-х років // Najnowsze dzieje języków słowiańskich: Українська мова. — Opole, 1999. — S. 134 — 145.
14. Сологуб Н.М. Мовний портрет Яра Славутича. — Вінніпег: Українська вільна академія наук, 1999. — 152 с.
15. Сологуб Н.М. Мовний світ Олесея Гончара. — К.: Наук. думка, 1991. — 137 с.
16. Сологуб Н. «Наші цупкі обмотки вточені в меридіани» // Культура слова. — 2011. — Вип. 74. — С. 14–17.
17. Сологуб Н.М. Стельмах — «сіяч українського поетичного слова» // Культура слова. — 2012. — Вип. 76. — С. 30–34.
18. Сологуб Н. Образ води у мові Олександра Довженка // Культура слова. — 1996. — Вип. 46/47. — С. 142–145.
19. Сологуб Н. Петро, Петрівка, петрів батіг // Культура слова. — 1996. — Вип. 48/49. — С. 46–52.
20. Сологуб Н.М. Синтаксична організація і ритмічність прози Олесея Гончара // Мовознавство. — 1998. — № 1. — С. 35–40.
21. Сологуб Н.М. Стилістичні функції односкладних речень як ознака індивідуального стилю М. Коцюбинського і О. Гончара // Обласна наук.-метод. конф., присвяч. 125-річчю з дня народження М.М. Коцюбинського: Тези доп. — Чернігів, 1989. — Ч. 2. — С. 89–90.
22. Сологуб Н.М. Художній стиль (мова прозових творів) // Українська лінгвостилістика ХХ — початку ХХІ ст.: система понять і бібліографічні джерела / за ред. д-ра філол. наук, проф. С.Я. Єрмоленко. — К.: Грамота, 2007. — С. 32–36.
23. Сологуб Н. «Чуєш, всенародний батьку?» // Культура слова. — 2012. — Вип. 77. — С. 14–21.
24. Сологуб Н. Що таке обрус? // Культура слова. — 2000. — Вип. 53–54. — С. 122–123.

Стаття отримано 25.12.2014

Svitlana Vybyk,

Tetyana Kots

Київ

NADIYA SOLOGUB'S ANNIVERSARY